

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті представлено опис соціально-психологічних умов процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених в місцях позбавлення волі та визначено умови його оптимізації. Аналізується прогресивний досвід реінтеграційної та соціально-терапевтичної моделі ресоціалізації західних країн.

Ключові слова: ресоціалізація, неповнолітній засуджений, ресоціалізаційні моделі, психокорекційні та терапевтичні програми.

Постановка проблеми. Розробка та впровадження сучасних науково обґрунтованих технологій ресоціалізації осіб, що порушили закон, має принципове значення для вирішення широкого кола соціально-практичних завдань, що стоять перед державними інститутами, не тільки з профілактики та викорінення кримінальної злочинності, а й соціальних відхилень в цілому. При цьому, в найбільш широкому сенсі, мається на увазі корекція десоціалізованої особистості з деформованою системою ціннісно-нормативних уявлень і повернення в суспільство соціально здорової людини. Питання ресоціалізації стає особливо актуальним для неповнолітніх засуджених, які перебувають в місцях позбавлення волі.

Досить проблематично вважати, що система, побудована на ізоляції особистості засудженого від суспільства, покаранні й пригніченні особистості, здатна справді спонукати до ресоціалізації. Установи виконання покарань, як крайні форми закритих соціальних організацій, особливо в їх теперішньому вигляді, несуть у собі чималий негативний потенціал. Вже зовнішня атрибутика "зони" (вартові вежі, автоматична зброя, огорожа, колючий дріт, собаки) постійно викликає у людини почуття небезпеки [4].

Соціально-психологічні проблеми, пов'язані з ізоляцією, надзвичайно складно долати навіть дорослій людині, а тим більше дитині. У підлітків, які перебувають за ґратами, відмічається високий рівень тривожності, виснаження нервової системи, знижуються пізнавальні процеси, негативні емоції переважають над позитивними, втрачається активність і настрої. Провівши значну частину свого життя в місцях позбавлення волі, незважаючи на навчальну діяльність, неповнолітній засуджений або частково втрачає здатність до адаптації в тій чи іншій сфері соціальних відносин, або "пропускає" сензитивний період для нормального формування цієї здатності. Розвиваючись, людина оволодіває різними моделями соціальної поведінки в різних сферах соціальної реальності, і значну роль в їх освоєнні відіграє фактор оточення. Внаслідок цього, нормальна соціалізація неповнолітнього засудженого у виховній колонії при обмеженні соціальних контактів стає складною.

Поза сумнівом, для того, щоб сучасні пенітенціарні установи справді стали закладами ресоціалізації засуджених, вони самі повинні бути ресоціалізовані. Необхідний принциповий перехід сучасної пенітенціарної служби від суто карально-репресивного характеру до системи, побудованій на охоронно-захисній концепції [4], структура наукового підходу до проблематики повинна враховувати сучасні психотехнологічні підходи щодо ресоціалізації неповнолітнього засудженого як на рівні термінів, так і на рівні конкретних психопрофілактичних, психодіагностичних і психокорекційних методик.

Метою статті є виявлення сприятливих умов ресоціалізації неповнолітніх засуджених у пенітенціарних установах на основі аналізу прогресивних ресоціалізаційних моделей.

Соціально-психологічні умови перебування неповнолітніх засуджених у виховних колоніях характеризуються суворою нормативною регламентацією життя та діяльності вихованців, "тотальним ізоляціонізмом" [1], деструктивною стигмацією статусу, культивуванням різновидової депривації, консолідацією негативно спрямованих неповнолітніх та їхньою криміналізацією. Отже, умови в яких перебувають засуджені потребують негайних змін.

Організаційно-правові аспекти та психолого-педагогічні умови оптимізації процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених, вже були піддані аналізу когортою вчених (Л. І. Беляєва, Я. О. Гошовський, А. П. Гусак, О. В. Піщелко, В. М. Поздняков, М. М. Садовнікова, Ю. М. Швалб).

Так, М. М. Садовнікова стверджує, що найважливішою умовою ресоціалізації є *індивідуалізація покарання*. Індивідуалізація покарання передбачає призначення неповнолітньому злочинцю конкретної міри покарання в повній відповідності з характером і ступенем суспільної небезпеки скоєного злочину, особливостями особисті правопорушника, умовами його життя і виховання, рівнем психічного розвитку, з усіма обставинами справи [5].

А. П. Гусак виокремлює *соціально-культурні умови ресоціалізації* неповнолітніх правопорушників у виховних колоніях: урахування вікових, індивідуально-особистісних якостей підлітка, а також соціальної ситуації його розвитку; комплексне використання інтегрованих технологій педагогічної, соціальної та психологічної дії; розробка та впровадження програм з використанням інтегрованих соціально-культурних технологій, спрямованих на стабілізацію емоційно-особистісного стану підлітків, формування у них позитивних ціннісних установок і моделей поведінки [2].

Необхідною педагогічною умовою ресоціалізації неповнолітніх засуджених, на думку С. В. Кушнарьова, є створення у виховній колонії освітнього середовища, що забезпечить кожній дитині максимально можливий розвиток її здібностей. Педагогічна технологія реалізації цієї умови містить, зокрема, такі компоненти: технологію ступеневого навчання, технологію групової навчальної роботи, технологію розвитку позитивної мотивації [4].

Як зазначає Ю. М. Швалб, ресоціалізація здійснюється тільки як *мотивована і вольова дія самого індивіда* (індивід виступає абсолютним суб'єктом ресоціалізації). Людину не можна ресоціалізувати "ззовні", їй можна тільки надати соціальну або психологічну допомогу в прийнятті рішення змінити своє життя. Ресоціалізація здійснюється як процес зміни індивідом своєї власної системи соціальних установок, соціальних зв'язків і соціальних взаємодій. Така зміна, безумовно, є надзвичайно складною в психологічному плані і настільки ж важкою в діяльнійсному плані. Тому, психологічна допомога та соціальна підтримка у процесі ресоціалізації, повинні здійснюватися за двома основними напрямками. *Перший напрямок* пов'язаний із формуванням і підтримкою мотивації на зміну соціального статусу особистості. *Другий напрямок* пов'язаний із підтримкою індивіда при реалізації прийнятого рішення [7].

До того ж, у процесі ресоціалізації неповнолітніх засуджених пріоритетною є *корекційна практика* з метою підвищення самооцінки, формування навичок адекватної поведінки в різних ситуаціях для надання адресної соціальної та психологічної допомоги, особливо на початку відбування покарання і безпосередньо перед звільненням. При цьому зміст психокорекційної роботи з неповнолітніми засудженими направлено на:

- 1) психокорекцію особистісних та поведінкових вад, акцентуацій, психопатій, надмірного звикання до умов ізоляції від суспільства;
- 2) глибинну особистісну перебудову на всіх рівнях;
- 3) ціннісну переорієнтацію;
- 4) доведення особистості до самозняття провини за допомогою її визнання та щирого каяття [3].

Особливий наголос потрібно зробити на культивування толерантних комунікаційних практик на всіх рівнях спілкування, що дають змогу знизити деприваційний тиск та налагодити більш-менш гуманні тактики і стратегії міжособистісного спілкування. Недостатньо високий рівень статусного усвідомлення себе засудженими через екстремальність тюремного побуту, нестабільність і несформованість самосвідомості, що проявляються в конформності поведінки й у відсутності самоповаги, істотно унеможливають формування ефективного спілкування і між собою, і з персоналом.

Отже, будь-які психологічні впливи зі сторони адміністрації колонії повинні реалізовуватися без тиску на особистість неповнолітнього. Серед заходів індивідуального впливу на вихованців повинні превалювати терапевтичні бесіди в дусі "роджеріанського" інтерв'ю, а серед заходів соціально-психологічного плану – групове консультування в рамках груп проживання, а також використання тренінгових програм, технік психодрами, арттерапії, зорієнтованих на зменшення негативної дії пенітенціарного стресу, просоціальне засвоєння суспільних норм, усвідомлення засудженими почуття вини, розвиток соціально-психологічної компетентності.

Системи ресоціалізації неповнолітніх засуджених досить різні, незважаючи на те, що результатом роботи повинно стати повернення підлітків, що перебувають в місцях позбавлення волі, до нормального життя в суспільстві. Як правило, процес ресоціалізації вихованців організований у спеціальних закритих установах, як приклад – колонії для неповнолітніх у США та Франції. Однак у деяких європейських країнах відмовляються від такої практики, як то у Швеції, Норвегії, Данії. Їх замінюють будинками денного перебування, службою пробації, організацією педагогічної допомоги сім'ям правопорушників тощо.

Досить ефективними ресоціалізуючими практиками неповнолітніх засуджених визнаються *реінтеграційна модель* пенітенціарних установ, вперше апробована в 1980 р. у штаті Каліфорнія (США), а також *соціально-терапевтична модель*, в рамках якої перші установи були створені ще в 1930 р. у Голландії та Данії, а різнопланові модифікації згодом мали місце у багатьох європейських країнах. Згідно з поглядами прихильників цих моделей, існує нагальна потреба створення "*гуманно ресоціалізаційного середовища*", яке можливе лише як відмова від режиму авторитарності й насильства і забезпечення нормальних (природних) для людини умов життєдіяльності (безпека, якісне здорове харчування, вільний доступ об'єктивної інформації про події в суспільстві, забезпечення медичною допомогою, комфортними побутовими умовами, справедливим ставленням з боку персоналу спецзакладу, чітка організація режиму тощо) [1].

Теоретична концепція ресоціалізації неповнолітніх, що лежить в основі "реінтеграційної моделі", передбачає обов'язкове й цілеспрямоване задіяння трьох специфічних процесів (три "R"): "реформація особистісна", "реабілітація соціальна" та "реінтеграція поетапна в суспільство". Провідною ідеєю даної моделі є сприйняття засудженого як людини, яка здатна змінюватися при отриманні з боку фахівців (психологів, соціальних та медичних працівників) емпатійного зворотного зв'язку стосовно своєї особистості. Реформація особистості повинна відбуватися на підставі даних психодіагностики та за допомогою індивідуальних і групових методів психокорекційного впливу, а також пропонується доктрина "нового соціального захисту", "умови гуманного середовища проживання" [8].

Для реалізації реінтеграційної моделі установі потрібні висококваліфіковані фахівці в галузі психології, педагогіки та соціальної роботи. Крім того, особливі професійні вимоги висовуються керівникам установ, які, крім відповідної професійно-правової компетенції, повинні володіти такими особистісними якостями, як розвинений соціальний інтелект та соціально-психологічну компетентність, вміння переконувати в процесі індивідуального спілкування і впливати на групи засуджених [6].

Помітною ознакою реінтеграційного підходу є реалізація "общинних" і "відволікаючих" програм, суть яких зводиться насамперед до того, щоб не допустити контакту неповнолітніх делінквентів із тюремною субкультурою. Ключовими соціально-психологічними підходами рекомендуються групові корекційно-реабілітаційні та психотерапевтичні програми (комуни підлітків, пансіони інтенсивного соціально-реабілітаційного перевиховання тощо) [6].

Особливості функціонування європейських соціально-терапевтичних установ для неповнолітніх доцільно розглянути на прикладі пенітенціарних закладів Німеччини. В цій країні з середини 1960-х років реформа пенітенціарних установ для неповнолітніх здійснювалася в напрямку створення соціально-терапевтичних та перехідних (напіввідкритих) установ. При цьому, завдяки зусиллям таких вчених, як К. П. Роттхаус, В. Раш, І. Нейбергер, була розроблена та науково обґрунтована концепція надання соціальної та психологічної допомоги засудженим в місцях позбавлення волі [6]. Вона вимагала врахування психологічних механізмів соціального наочіння засуджених, включених у так звані "групи проживання", і застосування до них переважно технології когнітивно-поведінкової терапії. Залежно від рівня просоціальних змін особистості засудженого (підвищення самостійності, відповідальності та соціального самовизначення) забезпечувалося його просування до покращених умов відбування покарання, наближених до життя на волі. Для досягнення цієї мети впроваджувалися технології соціально-психологічного тренінгу та виправні програми в галузі загальної та професійної освіти, праці, збереження здоров'я, залучення до спорту, що дозволяли розвивати компетентності в різних сферах життєдіяльності.

До ресоціалізаційної роботи у "групах проживання", що представляли собою автономні і невеликі за чисельністю спільноти людей (до декількох десятків чоловік), стали активно залучатися психологи та соціальні працівники, з метою забезпечення індивідуально-диференційованого підходу у роботі із засудженими і створення гуманного ресоціалізаційного середовища [6].

У процедурному плані особливістю соціально-терапевтичних установ стало те, що прийом до них зазвичай проводився на добровільній основі, а час перебування в них становив від 9 до 24 місяців. Висока ефективність діяльності соціально-терапевтичних установ для неповнолітніх засуджених порівняно з традиційними місцями позбавлення волі визначалася в тому, що рецидивність серед осіб, які знаходилися на завершальному етапі відбування покарання у першому типі установ, складала в середньому 47 % проти порядку 70% засуджених, що перебували у традиційних виправних закладах [6].

Висновки. Проаналізувавши прогресивні ресоціалізаційні моделі, ми з'ясували, що для успішної ресоціалізації неповнолітніх засуджених вкрай необхідно створення нового, "гуманно ресоціалізаційного середовища"; суб'єктне ставлення до вихованця – визнання його активним учасником власних просоціальних змін; психодіагностична робота, на основі якої диференціюються корекційні та терапевтичні впливи на особистість вихованця, розробка психокорекційних та терапевтичних програм; активний зв'язок із зовнішнім світом (сім'я, участь неповнолітніх у програмах громадських організацій); висококваліфікований персонал.

Використані джерела

1. Гошовський Ярослав Олександрович. Ресоціалізація депривованої особистості [Текст] : [монографія] / Я. О. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
2. Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Крим. право та кримінологія; крим.-вик. право" / А. П. Гусак. – К., 2010. – 16 с.

3. Караман О. Л. Ресоціалізація особистості неповнолітнього засудженого в контексті соціалізаційного процесу / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С. 65–71. – Бібліогр.: с. 70–71.
4. Кушнарьов С. В. Науково-теоретичні проблеми соціалізації й ресоціалізації неповнолітніх засуджених / С. В. Кушнарьов // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2009. – № 4. – С. 47-54.
5. Садовникова М.Н. Ресоциализация несовершеннолетних осужденных (по материалам восточной Сибири): автореф. дис. канд. юр.наук: 12.00.08 / М.Н. Садовникова. – Владивосток, 2011. – 32 с.
6. Поздняков В.М. Ресоциализация несовершеннолетних осужденных на основе системы общественных воздействий: история и современность // Вестник института. Научно-практический журнал Вологодского института права и экономики ФСИН. Преступление. Наказание. Исправление / В. М. Поздняков. – Вологда: Изд-во Волог. ин-та права и экон. ФСИН. – 2011. – № 4 (16). – С. 41-51.
7. Швалб Ю. М. Ресоціалізація особистості як завдання соціально-психологічної практики / Ю. М. Швалб // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Випуск 6. – Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. – К., 2013. – С.78-81.
8. American Corrections / Ed. By Todd R. Clear, George F. Cole. 3 rd. ed. – Belmont California : Wardsworth Publishing Company, 1994. – P.357– 361.

Nyzovets O.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF JUVENILE CONVICTS' RE-SOCIALIZATION OPTIMIZING

Based on the experience of western practices and domestic scientific achievements, the author has identified social and psychological conditions of re-socialization optimizing. The most important condition includes the establishment of a new re-socializational environment – rejection of authoritarianism and violence and ensuring of normal conditions for human life (safety, quality healthy food, free access to objective information about events in the society, providing with medical care, comfortable living conditions, fair treatment of the colony staff, clear organization of routine, etc.). Inadmissibility of juvenile delinquents' contact with prison subculture by changing the conditions of juvenile delinquents custody.

Complete re-socialization is impossible without recognition of the juvenile as an absolute subject of re-socialization process, an active participant in one's own prosocial changes.

There is a need for the development of psychocorrectional and therapeutic programs oriented to reduce the negative impact of penitentiary stress, intensification of internal resources, mastering effective ways of self-help, overcoming crisis life situations, forming the skills of prosocial, assertive behaviour, the development of social and psychological competence and so on.

Educational institutions need highly qualified specialists in psychology, pedagogy and social work for effective implementation of re-socialization process.

Key words: *re-socialization, juvenile convict, re-socializational models, humane and re-socializational environment, psychocorrectional and therapeutic programs.*

Стаття надійшла до редакції 28.10.2014